

al onbecommentarieerde (vers)citaten van de dichteres haar commentaar op de gebeurtenissen gevolgd wordt. Dat klemmt met name in de bespreking van de belangwekkende vertogen uit 1794 in het tijdschrift *De Menschenvriend*, onder andere over adel en slavernij, waar Veltman citerend in plaats van analyserend doorheen bladert. Ook citaten uit een vers als *Bij de verlossing van mijn dierbaar Vaderland* uit 1813 onthullen hun geheimen pas wanneer ze vergeleken worden met andere bevrijdingsverzen uit 1813. Zeker waar lijkt mij Veltmans opinie, dat men Petronella Moens onrecht doet door haar politiek opportunisme te verwijten. Maar haar argumentatie, dat het postrevolutionaire tijdperk immers ook gebruik maakt van diensten van een patriot als Van der Palm zou eerder vertrekpunt (dan eindpunt) van de analyse van de situatie moeten zijn. Moet de sleutel tot begrip van dit tijdperk niet gezocht worden in het met patriotse idealen doorvlochten natiebegrip van het jonge koninkrijk van 1814?

De thematische opbouw van het hoofdstuk over de pedagogische opvattingen van Petronella Moens biedt eenzelfde caleidoscoop van haar opvattingen over goede en slechte eigenschappen, straffen en belonen, opvoeding door de moeder, verhouding tot de natuur, alsmede politieke, godsdienstige en lichamelijke opvoeding. De lezer die op een positiebepaling van Moens ten opzichte van de heersende opvattingen wacht, zal teleurgesteld worden door een van Veltmans conclusies dat 'vergelijking met andere pedagogische schrijfsters een vervolgonderzoek zou kunnen zijn'.

Op p. 314 noemt Ans Veltman verrassenderwijs het cultuurhistorische hoofdstuk over Petronella Moens en de religie het *pièce de résistance* van haar dissertatie. In dit hoofdstuk zijn paragrafen te vinden, die de visie billijken dat hier het kernpunt van deze studie ligt, zoals de vergelijking van de intellectuele horizon van Moens met die van Van der Palm en Hamaker op het gebied van de visie op de Islam. Of de vergelijking van visie op de slavenhandel van H. Post, (de broer van E.M. Post) met die van Wolff en Deken. Maar ook voor dit hoofdstuk geldt, dat een balans tussen de Moens-gerichtheid en de cultuurhistorische optiek ontbreekt. Dat Moens' visie op de betekenis van Jezus, op de predestinatie en de erfzonde afwijkend is 'van wat in orthodoxe kring werd geloofd' is niet opzienbarend, want dit gaat voor vele tijdgenoten van Moens op; interessanter is de vraag of en in hoeverre ze van deze gangbare compromisrichting afweek.

Een van de interessantste vragen bij de beschrijving van Moens' *Werdegang* in revolutionair en postrevolutionair tijdsgewricht is de vraag of de Moens van na 1814 mogelijk betraapt kan worden op aanpassing aan de nieuwe ideeën. Dat Ans Veltman bij haar de 'behoudendheid' (p. 338) van het 'huiselijke biedermeiertijdperk' meent te constateren in het vastliggend rolpatroon van een met poppen spelend meisje is, nog afgezien van de lichtvaardige clustering van genoemde periodebegrippen aan kenmerken, nergens op gebaseerd. Belangrijke vragen die Veltman opwerpt naar een mogelijk voorloperschap van Petronella Moens in meisjesopvoeding worden ook opvallend lichtvaardig afgedaan met een korte verwijzing naar gelijkgestemden als Wolff en Deken, Feith en Kantelaar. Met name is de thematische presentatie van Petronella Moens' opvoedkundige werk, op zichzelf interessant, er debet aan dat mogelijke ontwikkelingen in Moens' werk door de losgelaten chronologie onzichtbaar blijven.

Voor de Moens-studie is in het boek van Ans Veltman veel informatie bijeengebracht, niet in de laatste plaats in de bibliografie van Petronella Moens' geschriften in druk, inclusief bijdragen in almanakken en tijdschriften, en van haar handschriften en brieven.

Ellen Krol

De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand : prijsverhandelingen over godsdienst, zedenkunde en burgerlijke maatschappij in Nederland aan het einde der 18e eeuw / P.P. de Quay. - Den Haag : SDU, cop. 2000. - IX, 161 p. ; 24 cm. - (Nederlandse cultuur in Europese context ; 19. IJkpunt 1800 ; 4)
ISBN 90-12-08953-0 Prijs: € 18,11

In zijn inleiding zet De Quay hoog in. Hij stelt dat het tijd is 'de thema's en problemen van de Nederlandse Verlichting vanuit een meer wijsgerig perspectief te beschrijven' en het filosofisch kader binnen de Europese traditie te plaatsen (p. 2). Studies van de Nederlandse cultuur

binnen een context van 'leesrevoluties, boekhandelwezen of tijdschriftencultuur' hebben weliswaar interessante gegevens opgeleverd, maar houden de blik weg van een broodnodige 'ideeënhistorische reflectie' (p. 3).

De Quay presenteert zijn boek als een aanvulling op het standaardwerk over de Nederlandse wijsbegeerte van Sassen (1959), die zich naar zijn mening te eenzijdig concentreerde op discussies in academische kring. Met een nadere beschouwing van bekroonde prijsverhandelingen door het Stolpiaansch Legaat, Teyler's Godgeleerd Genootschap en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen meent hij dat manco afdoende te kunnen herstellen. Daarnaast wil De Quay tegenwicht bieden aan recente studies die 'blindelings verkondigen' dat de achttiende eeuw tot 'de rijkste en meest veelzijdige wijsgerige perioden van Nederland' zou behoren (p. 5). Hij belooft een beschouwing van 'de trek naar godsdienst en zedenkunde van de Nederlandse cultuur in de achttiende eeuw' (p. 2). Daarmee is het voornaamste dilemma van het boek gegeven: enerzijds de spanning tussen theologie en wijsbegeerte en anderzijds die tussen zedenleer en zedenkunde, tussen het alleenrecht dat de theologie meent te hebben op de moraal en de politiek-ideologische burgerrechtenbeweging. Een probleem dat in deze studie echter niet consequent langs deze lijnen wordt geanalyseerd. Het eerste en laatste woord is voor theologen en predikanten die zich in hun geloof voelden aangevallen en die zich na de Nederlandse revolutie jaren als herders met name blijken te richten op de disciplinerende van de gemeente, alsmede op het instandhouden en verdedigen van de van God gegeven sociale hiërarchie en bevelstructuur. Door de discussie binnen het belezen deel van de gelovigen (m/v) buiten zijn studie te houden maakt De Quay het zichzelf bovendien onmogelijk zijn belofte na te komen een *alomvattende* ideeënhistorische reflectie op 'de' Nederlandse Verlichting te bieden. Zo blijft onduidelijk in hoeverre de verhandelingen een rol speelden in het publieke debat, of dat er vooral sprake was van een strijdperk dat zich opnieuw tot studeerkamers beperkte, ver van de eerder ook door Sassen met *dédain* beschouwd *Popularphilosophen*. Dat was zeker van belang geweest gezien De Quay's mening over (ongenoemde) genootschappen die slechts een rol 'binnen de Amsterdamse grachtengordel' zouden hebben gespeeld (p. 114). Het neemt niet weg dat het geboden genootschapsmateriaal een interessante bron oplevert (in een bijlage geeft de auteur alle prijsvragen).

In hoofdstuk 2 behandelt De Quay de bekroonde godgeleerde prijsvragen van het Stolpiaansch Legaat (1755-1805) en Teyler's Godgeleerd Genootschap (1778-1808). Beiden hielden zich vooral bezig met theologische dilemma's (godsbewijzen, openbaring versus rede, verhouding van de goddelijke voorzienigheid versus de menselijke vrije wil). De verhandelingen van het Stolpiaansch Legaat, een semi-geleerdengenootschap met acht Leidse hoogleraren als selectiecommissie, beogen de kennis van het Opperwezen te bevorderen en de zedenleer van het evangelie te handhaven. De prijsvragen van Teyler's Godgeleerd Genootschap lijken, zijn motto getrouw dat 'Ware godsdienst-kennis bloeit door vrijheid', in eerste instantie gericht op de vernieuwing van het (eigen) geloof. Zo wordt een verlicht theolog als Paulus van Hemert, die verklaarde de rede belangrijker voor de godsdienst te achten dan de gereformeerde stellingen, in 1788 een podium geboden zijn gedachten te ontvouwen over de plicht van een Protestant om zich inzake de godsdienst een eigen oordeel te vormen. De prijsvraag uit 1790 of er sprake is van gelijkheid tussen de mensen, waarbij de bekroonde verhandelingen weliswaar een wettelijke gelijkheid onderstrepen maar de rechtmatigheid en rechtvaardigheid van een burgerlijke ongelijkheid beklemtonen, vormt de proloog voor een daarna louter christelijk-apologetische oriëntatie, vergelijkbaar met het Stolpiaansch Legaat. Deze ommekeer verbindt De Quay vooral aan de invloed van de stichting-directeur. Het zou interessant zijn geweest te onderzoeken in hoeverre er sprake was van een binnen het genootschap breder gedragen en bewuste (ook wel 'jezuïtisch' genoemde) strategie: geef je vijand alle kans zijn gedachten uitputtend te formuleren en neem daarna de tijd deze vilein te fileren. Na 1790 wordt keer op keer de ontoereikendheid van het gezond verstand betoogd. De rede is niet in staat tot kennis van godgeleerde waarheden te komen en behoeft de tussenkomst van de openbaring, inclusief wonderen. Uiteindelijk leidt dit tot de totale onderschikking van de wijsbegeerte ten opzichte van de christelijke leer.

Op basis van de in hoofdstuk 2 behandelde vertogen beschrijft de auteur in het volgende hoofdstuk de christelijke grondslagen van de zedenkunde en voegt daaraan nieuwe door beide genootschappen bekroonde verhandelingen toe. Een enkeling zoals Elie Luzac waagt het moreel

voorschriften uit hun religieuze kader los te maken. Algemeen wordt het geloof in een universele moraal echter verworpen, want de pas door Christus' openbaring vervolmaakte zedenkunde zou, net zo min als de godgeleerdheid, op alleen de rede gegrondvest kunnen worden.

In hoofdstuk 4 komen de maatschappelijke implicaties van het voorgaande aan de orde, zij het hier uitgelegd als de plichten van overheid en burgers inzake godsdienst en een moreel-verantwoorde samenleving. Nu pas blijkt dat veel prijsvragen voortkomen uit een dwingende behoefte de gesignaleerde neergang van de bestaande godsdienst te stoppen. Dit plaatst eerdere opmerkingen dat de 'christen-wijsgeren' gestuurd zouden worden door een academische nieuwsgierigheid en puur theologische gedrevenheid ter 'verdediging en zuivering van de godsdienst' toch wel in een heel andere context. Tevens worden bij de eerder beloofde samenhang tussen theologische, zedenkundige en sociale kwesties de laatsten opeens verengd tot 'burgerlijke deugden en plichten'. Staatsbemoeienis met godsdienst wordt noodzakelijk geacht omdat atheïsten hun deugd en goede zeden niet in de godsdienst hebben verankerd; daarom zijn deze een gevaar voor de samenleving en een 'gezonde staatshuishouding'.

In hoofdstuk 5 staat dan ook het sociale belang van godsdienst en deugdzaamheid centraal, verbonden aan de op het leven van alledag van gewone burgers toegesneden prijsvragen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784-1802). Interessant is welke grenzen het Nut vanaf 1800 stelt aan 'de ware volksverlichting': geen onderwijs in vreemde talen en in zaken die 'de gewone man' geschikt zouden maken voor het burgerlijk bestuur. Teveel kennis zou tot een 'zedeloos bestaan' leiden. Uit door De Quay geselecteerde genootschapsverhandelingen is af te lezen hoe de midden- en lagere standen stap voor stap worden toegeleid naar de kleine kern van (hard werken voor) het gezin en het eigen welbevinden, wèg van grotere sociale verbanden die een volgende revolutie zouden kunnen genereren. Nadat eerder uit prijsvragen van het Stolpiaansch Legaat en Teyler's Godgeleerd Genootschap bleek hoezeer de bloei van de apologetiek voortkwam uit angst voor verlichte religiekritiek, wordt hier duidelijk hoe diep de schrik erin zat bij de sociale bovenlagen, na alle politieke commotie van de jaren ervoor. Meer conservatieve tegenbewegingen lijken in het Nut te versmelten in een gezamenlijk offensief. Zelfdenkende autonome mensen zijn een gevaar voor de bestaande machtsverhoudingen. Goede sociale en empathische burgers zijn (protestants-)christelijk en ervan doordrongen dat het aardse leven, het hier en het nu, de lakmoesproef is.

Het slothoofdstuk beoogt de reikwijdte van de Nederlandse Verlichting en de rol van het kantianisme te schetsen, maar pakt nogal curieus uit. Eerst wordt nog eens het onderwerp van de studie uiteengezet. De Quay voegt echter veel nieuwe informatie toe, ook over zijn positie in het debat, die eerder een plaats in de inleiding rechtvaardigt. In de laatste paragrafen volgt *out of the blue* een filippica tegen 'enkele historici en literatuurwetenschappers' die zo brutaal zijn geweest een aparte plaats op te eisen voor de 'Kantiaanse Verlichting in Nederland'. Deze paragrafen wijken zowel in toon als inhoud volledig af van de rest van het boek. Ook maken zij eerdere in een rustiger vaarwater en binnen de genootschapsdiscussies wel degelijk relevante opmerkingen over Kants zedenleer en kantianen opeens suspect. Dit deel van het boek, met felle kritiek op het vooruitgangsgeloof van mensen die menen dat men door een beroep op de rede te doen zich meester kan (mag) maken van het eigen lot, past eerder in de actuele reeks (kranten-)artikelen van huidige neo-conservatieven uit de kring rond Andreas Kinneging c.s. Zij het dat hierdoor de aandacht voor uitsluitend deze drie genootschappen een andere lading krijgt: deze behoren dan immers, net als het gezin, de kerk en de school, tot de kerninstituties van de samenleving die de (oude) conservatieve waarden bevestigen en overdragen.

Voor al het slothoofdstuk maakt het boek uiteindelijk tot een vreemd en wat onevenwichtig geheel. De hoofdstukken over de prijsverhandelingen zijn echter een mooie aanvulling op het themanummer van de Werkgroep Achttiende Eeuw met de bijdragen van het op 8 en 9 december 1999 gehouden congres 'Religie en Verlichting: Harmonie of Conflict?' (2000 nr. 1-2). Bovendien vindt men in dit themanummer wél de meer recente literatuur over het onderwerp die in De Quay's studie ontbreekt. Zijn boek bevestigt de behoefte aan meer onderzoek naar de radicale(re) versies van de Verlichting en naar de werkelijke mate van verlichtheid van dissenters en de receptie in brede kring van hun (verlichte) religiekritiek.

W.R.D. van Oostrum